

ӘОЖ 343.81
МРНТИ 10.83.21

Н.Т. Санасыров^{1*}, М.Ә. Сүлейменов²
^{1,2}Инновациялық Еуразия университеті, Қазақстан
(E-mail: sanasyrov60@mail.ru)

Қазақстандағы пенитенциарлық жүйенің жағдайы: тарихы және қазіргі заман

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан аумағындағы түрме тәрізді қылмыстық-атқару жүйесі түрінің пайда болу және даму тарихы қарастырылады, жазалау жүйесіне, оның мазмұнына, мақсаттарына, негізгі даму бағыттарына талдау жасалған, онсыз қылмыстық жазаларды орындау жүйесінің қалыптасу процесін қадағалау мүмкін емес. Мақалада жазалаудың мәжбүрлеу тәсілі ретінде әлеуметтік-таптық қайшылықтарды шешуде кеңінен қолданылатындығы атап көрсетілген. Дәстүрлі қазақ қоғамы патриархаттық-феодалдық болғандықтан, ол кландық жүйе институттарының (тапқа дейінгі қатынастар) және феодалдық формацияның (таптық қоғам) қатар өмір сүруіне имманентті болды, бұл құбылыстар антагонистік сипат ала алмады. Сондықтан патшалық Ресейге дейінгі кезеңде Қазақстан аумағында түрме болған емес. Мақалада Қазақстандағы түрме мекемелері жүйесінің пайда болуы, қалыптасуы және дамуы тарихи-құқықтық тұрғыдан баяндалған. Авторлар осы мәселені мазмұнды зерттеу негізінде қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері, кез-келген басқа әлеуметтік институттар сияқты, қоғамдық дамудың қажеттіліктерімен тығыз байланыста дамыды деген қорытындыға келеді. Мақалада түрме қызметінің ұйымдастырушылық-құқықтық негіздерін жүзеге асыруда жалпы өркениеттік тәсілдің әмбебаптығы қағидасының қолданылуы айқын көрсетілген. Қазақстандағы қылмыстық-атқару жүйесінің бүкіл даму тарихында алдыңғы қатарлы елдердің тәжірибесі ескерілді. Авторлар кеңестік түрмелерде қылмыскерді қоғамнан қатаң оқшаулау тәжірибесі түзету әсері жеткіліксіз деп санайды. Шынында да, «roenitentiaris» (пенитенциарлық) терминінің латын тіліндегі мағынасы – «түзетуші» дегенді білдіреді. Осыған байланысты олар Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің түрмелерге қатысты ережелеріне түзетулер енгізуді ұсынады және әлемнің дамыған демократиялық елдерінің озық тәжірибесін ескере отырып, өз қызметіне түрмеге қамаудың прогрессивті жүйесінің кейбір үзінділерін қосады.

Түйін сөздер: қылмыстық жаза, түзеу еңбек заңнамасы, шартты түрде мерзімінен бұрын босату, КСРО, Қазақстан Республикасы

Кіріспе

Жазалар жүйесі және олардың орындалуы кез-келген мемлекеттің заң шығарушылық және құқық қолдану тәжірибесінде біртұтас тұтастық болып табылады. Жаза жүйесін, оның мазмұнын, мақсаттарын, дамуының негізгі бағыттарын талдамай, қылмыстық жазаларды орындау жүйесінің, оның сипаттамалық және спецификалық белгілерінің қалыптасу процесін қадағалау мүмкін емес. Ғасырлар бойы түрме туралы ғылым қылмыстық құқықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылып келе жатқанын атап өту керек.

Ежелден көшпелі халықтар арасында жазалау баспалдақтарында өлім жазасы мен түрмеге қамау, ереже бойынша, айыппұлмен ауыстырылды (кісі өлтірген жағдайда кінәлі адам кун төледі, басқа қылмыстар жасаған жағдайда – айып төлеген). Сонымен қатар, көшпелілерде сот жүйесі болды, мысалы, қазақтарда – билер соты, олар келісімге келу және келісім негізінде туындаған мәселелер мен қақтығыстарды шешіп отырды. Жазалау мәжбүрлеудің бір түрі ретінде сословиелік және таптық қайшылықтарды шешуде кең қолданылады.

Сондықтан, дәстүрлі қазақ қоғамында түрмелер мен соған ұқсас мекемелер салудың қажеттілігі болған жоқ. Мұнда қылмыскер, әдетте, бостандықта болды, оның туыстары тәрбиелік ықпал етті, яғни адам өзінің табиғи мекенінде түзетілді. Бұл практика оң нәтиже берген сияқты. Демек, қазақ қоғамында адамды түзету мүмкіндігі туралы идеяны сол кездегі көптеген ғылыми ағартушылар қолдап отырған.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы құқықтануда пайдаланылатын дәстүрлі жалпы ғылыми және арнайы заң әдістері құрайды: жүйелі-құрылымдық, тарихи-құқықтық, әлеуметтік-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық.

Нәтижелер

Қазақстан территориясында түрмелер патшалық Ресейдің отарлық саясаты дәуірінде салына бастады. Түрмелер салу көп күш пен қаржыны қажет етті. Сондықтан да түрмелер баяу және біртіндеп

салынылып отырды. Мысалы, 1773 жылы қолдануға Семей түрмесі және 1858 жылы Орал түрмелері берілді.

Түрмелер салынғанға дейін тұтқындар әскер күзет үйлерінде (гауптвахталарында) болған болатын. Олардағы өмір сүру жағдайлары өте қатал болды. Мәселен, тұтқындарға арналған Семейде орналасқан әскери гауптвахтада ерлерге екі, әйелдерге бір бөлме бөлінген еді. Әскери гауптвахтадағы адамдар бұрылатын жер болмағандықтан және адамдардың көптігінен қатар-қатар жатып ұйықтаған, кейбіреулері отырып та ұйықтаған болатын. Мұнда тұтқындар тек ұйықтап қана қойған жоқ, тамақтанды, жұмыс істеді, сонымен қатар тамақ дайындады, өйткені гауптвахтада арнайы асхана болмаған. Мұнда сол ғимараттың ішінде бір кезде әйгілі «параша» болған, яғни дәретхана ішінде болған.

Патша өкіметі салған түрмелерде тұтқындарды ұстау шарттары көрсетілген армия гауптвахталарының үй-жайларынан аз ерекшеленетінін айта өту керек сияқты. Мұнда 16-17 ғасырлардағы түрмелерде салқындық, аштық пен ауру көбінесе билік етті, және де көптеген адам өлімдері де болды.

Ресей империясының түрмелеріндегі жағдай көп уақытқа дейін өзгерген жоқ.

Расында, кейіннен Екатерина II күрделі түрме реформасын жүргізгісі келді және тіпті 1781 жылы түрме жарғысының жобасын жазды, онда әр түрлі санаттағы түрмелер үшін түрмелер құруды, мәжбүрлі жұмыстарды енгізуді және түнде әртүрлі санаттағы тұтқындарды бөліп ұстауды қарастырды. Бірақ та бұл жоба заңдастырылмады, ал іс жүзінде түрмелер сол күйінде қала берді.

Түрмелердің осындай аянышты жағдайының себептерінің бірі – Ресей империясында бірнеше ғасырлар бойы жазаның мақсаты – жазалау мен қорқыту болып саналды. Міне, сондықтан да патшалық Ресейде ХХ-ғасырдың бас кезінде, мысалы, Батыс Еуропа елдерінен айырмашылығы, пенитенциарлық білімге көп сұраныс болған жоқ, демек, пенитенциарлық ғылым қалыптаспады және де қамау орындарындағы қызметтердің заңнамалық негіздері айтарлықтай дами қоймады.

Түрмелердің нашар жағдайының тағы бір себебі бас бостандығынан айыруға сотталғандар санының үнемі өсуі болды. Мысалы, егер Ресей империясының түрмелерінде 1898 жылы 83 мыңнан астам адам болса, онда олардың саны 1917 жылдың 1 қаңтарына 152 мыңнан асып түскен болатын.

Патшалық Ресейдегі жазалау жүйесінің эволюциясы мемлекеттің жазалау саясатындағы түрме мекемелерінің рөлінің біртіндеп артуымен байланысты. Түрмелер саны да өсті. Біз зерттеген архивтік материалдар Қазақстан территориясында 20 ғасырдың басында 20 түрме жұмыс істегенін көрсетті. Олар сондай-ақ тұтқындардың едәуір санын ұстады. Мысалға, Торғай облысының 300-350 орынға арналған түрмелерінде 1915 жылдың соңында 9-10 есе көп тұтқындар болды. Басқа Верный облыстық түрмесінде (қазіргі Алматы облысы) 1905 жылы 8 мың адам болған, ал 1907 жылы тұтқындардың саны – 17 мыңнан асып түсті.

Түрмелер практикасы тағы да бір маңызды кемшілікті анықтады, сотталғандар өздерінің теріс нормадағы дәстүрлері мен мінез-құлық ережелерімен қылмыстық ортаны қалыптастырды. 19 ғасырдың аяғында Ресейде тұрақты түрме жүйесін ұйымдастыра отырып, қылмыскерлердің басқа әлемінің қалыптасуы басталады, олардың жаңа жағдайдағы қызметі өздерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін белгілі бір консолидацияны қажет етті. Бұл процесс қылмыс қайталаушылар, яғни рецидивистер арасында ең белсенді түрде өтті. Онымен бірге қорқынышты жыныстық азғындық дамиды. Оның тұтқындағыларда «тұтқын майданы» және карта ойыны сөзсіз өркендей бастады.

19 ғасырдың аяғында, бір жағынан, түрмелерді қылмыс ошағына айналдыру, екінші жағынан, Батыс Еуропа елдерінің қысымымен патша үкіметі өз ұстанымын қайта қарап, қорқыту мен кек алудың орнына бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның мақсаттары қылмыскерді түзеу деп танылып кетті.

Сонымен, Кеңес мемлекетіндегі тұтқындау орындары патша түрмелерінен өзгеше болуын және олардың басты мақсаты тұтқындарды түзеу екенін ескеру керек және түрмелерді оқу орындарымен ауыстыру қажеттілігін негіздеді.

Біз Қазақстандағы түрмелер, яғни сотталғандарды оқшаулау қызметінің құқықтық негіздерін қазіргі жағдайдағы қызметін жетілдіру мәселелері туралы біршама талдау жасап отырмыз.

1953 жылы 5 наурызда коммунистер партиясының бас хатшысы – мемлекет басшысы Сталин қайтыс болған кезде Кеңес мемлекетінің құрылымы, оның саяси жүйесі партияның келесі бас хатшысы автоматты түрде елдің «қожайынына» айналды.

Сол кезде Н.С. Хрущев, сондай-ақ коммунистік партияның одан кейінгі хатшылары шексіз билікке ие бола отырып, сотталғандардың еңбегін пайдалануды жойған жоқ. Ал КСРО ыдырағанға дейін бас бостандығынан айыру орындары өзін-өзі қамтамасыз ету принципі негізінде жұмыс істеп отыра берді. Сондықтан бас бостандығынан айыру орындарының мәні де маңызы да өзгермеді. Оның кейбір жағдайлары ғана тегістеліп, өзгертіліп отырды.

КСРО аумағында «КСРО Ішкі істер министрлігінің түзеу-еңбек мекемелерінің қызметін жетілдіру шаралары туралы» 1961 жылғы 3 сәуірдегі КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысына сәйкес, 1961 жылы өздерінің өндірісі бар түзеу-еңбек колонияларының кеңейтілген желісін құру басталды.

КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1961 жылғы 3 сәуірдегі қаулысымен жаңа «КСРО Ішкі істер министрлігінің түзеу-еңбек мекемелері мен түрмелері туралы ереже» бекітілді.

Осы Ереже түрмелердегі режимнің екі түрін енгізді: жалпы және қатаң. Қатаң түрме режимінде түзеу колонияларынан үш жылға дейін ауыстырылған режимді үнемі бұзушылар болуы керек еді [1, Б. 75].

1960-1980 жылдары түрмелердің саны азайып бара жатқанын айта отыруға болады. Біз бұл жағдайды, біріншіден, Қазақстанда 1980-ші жылдардың ортасында болған түзету колонияларындағы жағдаймен түсіндіре аламыз. Себебі 70-тен астам түрме режимі орнатылған ішкі түрмелер болды, жазалау камералары және камералық типтегі үй-жайлар болды. Сондықтан да түрмелердің үлкен кең желісіне деген қажеттілік болмады.

Екіншіден, 1960-1980 жж. өте қауіпті саяси қылмыскерлер, басында, қарқынды бақылаумен мамандандырылған психиатриялық ауруханаларда ұсталды. Мысалы, Денсаулық сақтау министрлігі қызметкерлерінің мәліметтері бойынша, осы жылдары 90000-нан астам «диссиденттер» психиатриялық ауруханаларда «емделді» [2, Б.30].

Үшіншіден, қылмыстық қуғын-сүргіннің күшеюне байланысты тергеу изоляторларының кең желісі қажет болды. КСРО ыдыраған кезде Қазақстан территориясында 17 тергеу изоляторы ғана және бір түрме жұмыс істеп тұрды, олар 1989 жылы Павлодар қаласынан Арқалық қаласына көшірілді.

1960-шы жылдардың басынан бастап тергеу изоляторлары бас бостандығынан айыру орындары жүйесіне кірмегенін атап өтуге болады. Олардың қызметі КСРО Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен бекітілген және 1969 жылдың 1 қарашасында күшіне енген «Қамауда алдын ала ұстау туралы» ережемен реттелді.

1960-шы жылдардың аяғында, жабық типтегі түзеу-еңбек колониялары ақыры бас бостандығынан айыру орындарының негізгі типіне айналған кезде, 1969 жылдың 11 шілдесіндегі КСРО-ның еңбек заңнамасының негіздері қабылданған болатын. Онда түрмелер құру да қарастырылған болатын.

Осылардың барлығынан кейін 1971 жылы 17 желтоқсандағы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен Қазақ КСР-нің Түзету Еңбек Кодексі бекітілген болатын. Бұл кодекс алғашқыда 125 бапты қамтыды. Бұл кодекс бас бостандығынан айыру, жер аудару, шығарып жіберу, бас бостандығынан айыру жазаларын өтеу түріндегі жазаны орындау тәртібі мен шарттарын егжей-тегжейлі регламенттеді. ХТК-нің 12-бабына сәйкес бас бостандығынан айыру орындарының жүйесіне түзеу-еңбек колониялары, түрмелер мен тәрбиелік еңбек колониялары кіретін болды.

Айта кетсек, 1971 жылғы Қазақ КСР ТИК-нің 28-бабына сәйкес, сотталғандардың келесі санаттары түрмелерде ұсталуы қажет еді:

- бас бостандығынан айыруға сотталған өте қауіпті қылмыскерлер;
- 18 жасқа толған аса қауіпті мемлекеттік қылмыстар жасаған адамдар;
- 18 жасқа толған, басқа да ауыр қылмыстар жасаған, және олар үшін 5 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдар;
- ХТК-нің 72-бабында көзделген негіздер бойынша түзеу еңбек колонияларынан ауыстырылған сотталғандар [3, 148 б.].

Сонымен бірге, түрмелерде шаруашылық қызметте жұмыс істеуге қалдырылған сотталғандар жазаларын өтеуі қажет болатын.

Жай сөзбен айтқанда, түрмелерде аса қауіпті қылмыскерлер мен ИТК-дан ауыстырылған ұстау режимін үнемі бұзушылар болулары керек еді. Бұл ереже, біз білетіндей, түрмелер құрылған кезде-ақ 30-шы жылдардың ортасында пайда болған болатын. Жалпылай алғанда, ештеңе өзгерген жоқ.

Қатаң режимдегі түрмелерде отырған сотталғандар тамақ пен тұрмыстық қажеттіліктерге айына 2 рубльге дейін ақша жұмсауға мүмкіндік алды, 2 айда бір хат жіберіп, 6 ай ішінде бір сәлемдеме алатын, күнделікті отыз минуттық серуеннен ләззат алатын. Қатаң режимдегі сотталғандармен кездесуге, сәлемдеме мен сәлемдеме алуға тыйым салынған болатын.

Осылайша, жоғарыда айтылғандар түрмелердегі ұстау шарттары 1930-1940 жылдармен салыстырғанда, әсіресе 20 жыл ішінде, 1950-1980 жылдары қатаңдатылды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түрме режимі 1960-1980 жылдарда күшейді деп айтуға болады. Түрмелер түзету-еңбек колонияларында жазасын өтеп жатқан сотталғандарға жаза ретінде қолданыла берді.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 1997 жылы 13 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті 1998 жылдың 1 қаңтарында күшіне енген жаңа Қылмыстық-атқару кодексіне қол қойған болатын.

Алдыңғы кодекстен айырмашылығы, бұл кодекс ҚР Қылмыстық кодексінде көзделген барлық жазалардың орындалуын реттейтін болды.

Жалпы осы кодекстің құрылымы мен мазмұны бір жыл бұрын қабылданған Ресей Федерациясының Қылмыстық-атқару кодексінен көшірілген деп айтуға болады. Яғни, біздің елімізде түзеу мекемелерінің жүйесі мен типтері бірдей, оның ішінде бір колонияда жазаны өтеудің әр түрлі шарттары бар.

Қазақстан Республикасының ҚАК-не талдау түзеу мекемелері жүйесінде айтарлықтай өзгерістер болмағанын көрсетеді.

Сонымен, ҚАК-не сәйкес түзеу мекемелеріне - түзету колониялары, тәрбиелік колониялар, түрмелер жатады. Олардың ішіне тергеу изоляторлары кірмейді.

ҚАК нормаларын талдап, оларды 1971 жылғы Қазақ КСР ТЕК нормаларымен салыстыра отырып, түрмелерді ұйымдастыру және пайдалану тұрғысынан айтарлықтай өзгерістер болған жоқ деген қорытындыға келдік. Сонымен, жаңа ҚАК нормаларына сәйкес түрмелер келесі санаттағы сотталғандардың жазасын өтеуге арналған:

- аса ауыр қылмыс жасағаны үшін 5 жылдан астам мерзімге сотталғандар;
- өте қауіпті рецидивист деп танылған сотталғандар;
- түзеу колонияларынан жаза өтеудің анықталған тәртібін тұрақты түрде бұзушылар ретінде ауыстырылған сотталғандар.

Осылайша, түрмелерде сотталғандардың белгілі бір санаты ғана, соның ішінде түзеу колонияларынан ауыстырылғандар бар.

Біздің еліміздің ҚАК бұрынғыдай түрме режимінің екі түрін ұсынады: жалпы және қатаң. Қатаң режимде түрмеге түскен сотталушылар, сондай-ақ жалпы түрме режимінен ауыстырылған сотталғандар ұсталады. Содан кейін, жазаның кем дегенде бір жылын өтегеннен кейін сотталғандар жалпы түрме режиміне ауыстырылуы мүмкін.

Түрмелердегі сотталғандар жалпыға бірдей жабық камераларда ұсталады деп айтуға болады. Қажет болған жағдайларда прокурордың келісімімен және түрме бастығының дәлелді шешімімен сотталғандар да изоляторда ұсталуы мүмкін.

Жалпы түрме режимінде бір жыл ішінде екі қысқа және екі ұзақ кездесуге, екі сәлемдеме немесе сәлемдеме және екі сәлемдеме алуға, сондай-ақ күнделікті бір жарым сағаттық серуенге рұқсат етіледі. Үш айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде олардың жеке шоттарындағы ақшаны ай сайын азық-түлік пен бірінші қажеттіліктегі заттарды сатып алуға және жұмсауға рұқсат етіледі.

Қатаң режимдегі сотталғандарға бір жыл ішінде екі қысқа мерзімді кездесуге, бір сәлемдеме мен бір сәлемдеме постын алуға және бір сағат бойы күнделікті серуендеуге рұқсат етіледі.

Сондай-ақ сотталғандарға ай сайын бір айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде жеке есеп-шоттарында бар азық-түлік пен бірінші қажеттіліктегі ақшаны сатып алуға жұмсауға рұқсат етіледі.

Жоғарыдағы айтылғандарға сүйене отырып, 2014 жылға дейін ҚАК-де түрмелердің ұйымдастырылуы мен жұмысында айтарлықтай өзгерістер болған жоқ деп айтуға болады. Нақты көп өзгерістер 2014 жылдан кейін басталды деп тұжырымдауға болады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасының 2014 жылғы жаңа қылмыстық және қылмыстық-атқару кодекстері бойынша бас бостандығынан айыру сотталған адамды қылмыстық-атқару жүйесінің мекемесіне жіберу арқылы оны қоғамнан оқшаулаудан тұрады. Бас бостандығынан айыруға сотталған, үкім шығару кезінде он сегіз жасқа толмаған адамдар кәмелетке толмағандарды ұстауға арналған қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелеріне орналастырылады. Қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыру – 6 айдан 15 жылға дейінгі, ал аса ауыр қылмыстары үшін 20 жылға дейінгі мерзімге, не өмір бойына белгіленеді. Абайсызда жасалған қылмыстар үшін бас бостандығынан айыру мерзімі 10 жылдан аспауы тиіс. Айыппұл салуды, түзеу жұмыстарын, қоғамдық жұмыстарға тартуды немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айыруға ауыстырған жағдайда ол 6 айға жетпейтін мерзімге тағайындалуы мүмкін. Қылмыстардың жиынтығы бойынша жазаларды тағайындаған кезде бас бостандығынан айыру мерзімдерін ішінара немесе толық қосқан жағдайда бас бостандығынан айырудың ең жоғары мерзімі – 25 жылдан, ал үкімдердің жиынтығы бойынша 30 жылдан аспауға тиіс.

Өмір бойына бас бостандығынан айыру тек аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін, немесе өлім жазасына балама ретінде белгіленуі мүмкін. Өмір бойына бас бостандығынан айыру 18 жасқа дейін қылмыс жасаған адамдарға, әйелдерге, 63 жастағы және ол жастан асқан еркектерге тағайындалмайды. Өмір бойына бас бостандығынан айыру кешірім жасау тәртібімен белгілі бір мерзімге бас бостандығынан айыруға ауыстырылуы мүмкін.

Бас бостандығынан айыруды қылмыстық-атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша төмен мекемелерінде: абайсызда жасаған қылмыстары үшін сотталған адамдарға және күш қолданумен байланысты емес қылмыстар үшін сотталған адамдарға, қасақана қылмыс жасағаны үшін 2 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жаза тағайындалған, алғаш рет сотталған адамдарға қолданылады.

Қылмыстық-атқару жүйесінің орташа қауіпсіз мекемелерінде қасақана онша ауыр емес, ауырлығы орташа немесе ауыр қылмыстар жасағаны үшін 2 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған, бұрын бас бостандығынан айыруды өтемеген адамдарға, аса ауыр қылмыс жасаған, сондай-ақ қылмыстардың қайталануы кезінде әйелдерге, айыппұл, түзеу жұмыстары, қоғамдық жұмыстарға тарту, бас бостандығын шектеу бас бостандығынан айырумен ауыстырылған адамдарға қолданылады.

Қылмыстық-атқару жүйесінің қауіпсіздігі барынша жоғары мекемелерінде аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға алғаш рет сотталған еркектерге, және де күш қолданумен байланысты емес қылмыстар үшін сотталған адамдарды, сондай-ақ қылмыспен келтірілген залалды толық өтеген жағдайда, қасақана қылмыс жасағаны үшін бұрын бас бостандығынан айыруды өтеген адамдарға; қылмыстардың қайталануы кезінде сотталған еркектерге, сонымен қатар қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде – әйелдерге қолданылады.

Қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде, сондай-ақ өмір бойына бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға – қылмыстық-атқару жүйесінің төтенше қауіпсіз мекемелерінде өтеу тағайындалады.

Үкімдердің жиынтығы кезінде бас бостандығынан айыруды өтеу үшін жиынтыққа кіретін үкімдердің бірінде белгіленген мекеменің неғұрлым қатаң түрі айқындалуы тиіс.

Аса ауыр қылмыстар жасағаны үшін 5 жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталған адамдарға, сондай-ақ қылмыстардың қауіпті қайталануы кезінде жаза мерзімінің бір бөлігін, бірақ 5 жылдан аспайтын мерзімді қылмыстық-атқару жүйесінің толық қауіпсіз мекемелерінде өтеу тағайындалуы мүмкін.

Сот үкімімен тағайындалған мекемелердің түрін өзгертуді сот Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексінің 96-бабына сәйкес жүргізіледі.

Біздің ойымызша, қазіргі кезде Қазақстан түрмелерінің қызметін реформалау үшін әлемдік қоғамдастықтың демократиялық елдерінің қылмыстық-атқару жүйесінің тәжірибесін ескеріп отыру қажет. Себебі қылмыскерді қоғамнан оқшаулау жағдайында оны түзету идеясы алғаш рет Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада 18 ғасырда пайда болды.

Жазалау сатысында сол сәттен бастап өлім жазасы мен дене жазасының орнына бас бостандығынан айыруға басымдық берілген. Екінші жағынан, мәселенің мұндай тұжырымдалуы түзету түрмелерін құруды қажет етті.

Арнайы әдебиеттерді талдау көрсеткендей, 18-19 ғасырларда Солтүстік Америка мен Батыс Еуропада түзету түрмелерінің бірнеше түрі ғана құрылған: пенитенциарлық, жас қылмыскерлерді ұстауға арналған реформаторлық, жазаны өтеудің прогрессивті жүйесі және т.б.

Бұл түрме жүйелерінің әрқайсысының негізінде нақты құрылған идея болды, оны практикалық іске асыру, авторлардың пікірінше, қылмыскерді түзету қажет еді. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, барлық түрме жүйелерінде айтарлықтай кемшіліктер болды және олардың авторлары жұмыс барысында жоспарланбаған және қарама-қарсы нәтиже алды.

Қазіргі кезде АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Германия, Италия, Швейцария және басқа елдердің түрмелерінде 19-ғасырдың 40-жылдарында Англияда пайда болған жазаны өтеудің прогрессивті жүйесінің жекелеген фрагменттері қолданылып отыр.

Сонымен, әлемдік қауымдастықтың демократиялық елдерінің үш ғасыр бойғы барлық күш-жігеріне қарамастан, қоғамнан қатаң оқшаулау жағдайында қылмыскердің толықтай түзелуіне ықпал ететін түрме жүйесін құру мүмкін болмады деген қорытындыға келуге болады.

XX ғасырдың аяғында көптеген зерттеушілер, бірқатар мемлекеттердің қоғамдық және саяси жетекшілері кез-келген түрме жүйесі қылмыскерге де, қоғамға да ешқандай пайда әкелмейді, тек үлкен мәселелер туғызады деген пікір қалыптастырды. Оған, мысалы, 1999 жылы сәуірде Лондонда өткен Қылмыстық үкімдерді реформалау жөніндегі халықаралық конференция материалдары дәлел бола алады. Оған министрлер, парламентшілер, судьялар, сондай-ақ елуден астам елдің үкіметтік емес ұйымдарының өкілдері мен 5 контингент қатысқан болатын.

Талқылау барысында конференцияға қатысушылар бүкіл әлемдегі қылмыстық-атқару жүйесі (түрме) жүйелері дағдарыс жағдайында деген ортақ пікірге келген еді. Көрсетілгендей, көптеген елдердегі түрмелерде бірдей проблемалар бар екен: адамдар санының көптігі, гигиенаның болмауы, тамақ пен дәрі-дәрмектің жетіспеушілігі, сондай-ақ тұтқындар арасында жұқпалы аурулар мен өлім-жітімнің жоғары деңгейінің болуы және т.б. мәселелер бар. Әлемдік қауымдастықтың, соның ішінде Ресейдің түрме жүйесінің практикасы зерттеушілерге тағы бір көңіл көншітпейтін қорытынды жасауға мүмкіндік берді, яғни қылмыскерді қоғамнан оқшаулау жағдайында оны түзету мүмкін емес екеніне көз жеткізіп отыр.

Осылайша, Батыс Еуропа елдерінде бір жағынан түрме өте шектеулі мөлшерде қолданылады. Екінші жағынан, мұнда тұтқындардың сыртқы әлеммен әлеуметтік байланысын мүмкіндігінше сақтау бойынша шаралар қабылдануда.

Өкінішке орай, ҚР ҚАК нормаларына сәйкес түрмеде отырған сотталғандар, керісінше, сыртқы әлемнен мүлдем алшақтайды. Қазіргі таңда Қазақстандағы жалғыз түрмеде сотталғандарды өндірістік еңбекке тартуға арналған мүмкіндіктер шектеулі, мұнда сотталғандардың әуесқой ұйымдары құрылған жоқ. Сондай-ақ, сотталғандардың туыстарын түрменің шалғайда орналасқандығына байланысты тәрбиелік жұмыстарға тарту өте қиын. Туыстарымен кездесулерді, сәлемдемелерді және сәлемдемелерді беру, мысалы, түзеу колонияларымен салыстырғанда, минимуммен шектелген.

Талқылау

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасының ҚАК нормаларына сәйкес құрылған түрме режимі сотталған адамды бостандыққа шыққаннан кейін өмір сүру жағдайына бейімдеу процесін қиындатады. Шындығында, түзеу колониялары жағдайында сотталғандарда мінез-құлық пен ойлаудың белгілі стереотиптері қалыптасады. Түрме режимі оларды жоймайды, керісінше күшейтеді, оларды «түрмелік» етеді.

Сонымен қатар, біз түрме режимінде жағымсыз қасиеттерді дамытып, оның дүниетанымын және өмірлік құндылықтарын түзетіп, әлеуметтік-психологиялық келбетін өзгертетініне сенімдіміз.

Сондықтан сотталғандардың біразы бостандыққа шыққаннан кейін жаңа қылмыстар жасауы кездейсоқ емес деп ойлаймыз.

Алайда сотталғандардың белгілі бір санаты босатылғаннан кейін өткенді аяқтап, өмірді «жаңа жапырақтан» бастағысы келеді, бірақ бәрі бірдей сәтті бола бермейді.

Барлығына мәлім, абақтыдан шыққаннан кейін күнделікті өмірге бейімделу кезеңі баяу жүреді, сондықтан әділ өмір салтын ұстану үшін мұндай сотталғандарға өте үлкен ерік күші қажет, әйтпесе түрме жағдайында қалыптасқан бұрынғы ойлар мен мінез-құлық стереотиптері көбінесе жаңа заңсыз құқық бұзушылықтар мен қылмыстардың қайнар көзі және катализаторына айналуы әбден мүмкін.

Түзеу колонияларында жазасын өтеп жатқан сотталғандар сотталған адамды түрмеге ауыстыру фактісін оң құбылыс деп мойындайтынын, аударманы «түрмеге барды», яғни «крыткаға барды» деген жаргонмен білдіретіндігін, яғни түрмеде ол сотталғанның абыройы өте үлкен деп саналған. Бұл сотталған түрмеден колонияға оралғанда, сотталушылар оларға үлкен құрметпен қарап, «мен крыткада болдым» дейді.

Демек, біздің ойымызша, түрмеге ауыстыру тәрбиелік тұрғыдан тиімді емес, дегенмен, түзету колонияларындағы жағдайды жақсарту үшін мұндай ауыстырулар үнемі жүзеге асырылады.

Қорытынды

Осылайша, біз Қазақстандағы түрмелер қызметінің ұйымдастырушылық-құқықтық негіздерін қарастырдық. Біз түрмелердің қалыптасу және даму процестерін шартты түрде екі кезеңге бөле аламыз.

I кезең – 1917 жылдың қазан айынан бастап 1920 жылдардың аяғымен сипатталады: Батыс Еуропа мен АҚШ пенитенциарлық жүйелерінің тәжірибесіне негізделген түрмелердің қызметін реттейтін нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу және қабылдау осы кездерде жүрді. Бұл актілер іс жүзінде дұрыс орындалмады, себебі түрмелер тәрбиелік орындарына айналдырылмаған болатын.

II кезең – 1930 жылдардың ортасынан бастап 1991 жылға дейін уақытта жүрді десек болады. 30-жылдардың ортасында КСРО ІХК (Ішкі істер халық комиссариаты) ГУЛАГ-ның (лагерьлердің бас басқармасы) ведомстволық актілері негізінде қызметтері КСРО ІХК ГУЛАГ-ның ведомстволық ережелерімен реттелетін сотталушыларды қамауға алу үшін тергеу түрмелері мен түрмелер құрылды.

Бұл түрмелер бір жағынан Кеңес мемлекетінің саяси жүйесін нығайту және КСРО ІХК ГУЛАГ-ның ТЕЛ (түзеу-еңбек лагерлері) жүйесінде тұтқындарды ұстау жағдайларын қатаңдату мақсатында ұйымдастырылды.

Бұл түрмелер, бір жағынан, Кеңес мемлекетінің саяси жүйесін нығайту және осы жүйеде тұтқындарды ұстау шарттарын қатайту мақсатында ұйымдастырылды. Негізінде тұтқындарды ұстауға арналған түрмелер лагерь жүйесінен қалған қосымша ретінде болды. Түрмелердің өмір сүру мәні 1960-1980 жылдары да, қазіргі заманғы жағдайларда да өзгерген жоқ, бұл біздің мәліметтерімізден көрініс тауып отыр.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, түрмелер практикалық қызметкерлерінің оқшаулау режимі мен жазаны өтеу шарттары неғұрлым қатаң болса, соғұрлым жақсы деген стереотиптік пікірі негізінде құрылды деп айтуға әбден мүмкін.

Өкінішке орай, мұндай пікір Қазақстан тұрғындары арасында, оның ішінде бас бостандығынан айыру орындарының қызметкерлері арасында әлі де орын алып келеді. Мысалы, авторлардың бірі өткенде жұмыс істеген және қазіргі кезде сұхбаттасқан Павлодар облысының қылмыстық-атқару жүйесі қызметкерлерінің 91 пайызы Қазақстандағы түзеу мекемелерінде ұстау режимін қатайту керек пе деген сұраққа иә деп оң жауап берді. Алайда кеңестік түрмелердің практикасы қоғамнан қатаң оқшаулану жағдайында қылмыскерді түзеу мүмкін еместігін көрсетіп отыр. Керісінше, біздің түрмелердің қызметі қорқыту идеялары негізінде құрылған, сотталған адамдар деградацияға түседі, ол жағымсыз моральдық-этикалық құндылықтарды дамытады, түрме сотталғандардағы адамгершілік сияқты қасиеттерін өлтіреді.

Біздің ойымызша, біз түрмеге қатысты ҚР ҚАК нормаларын түзетіп, оның қызметіне дүниежүзілік қауымдастықтың демократиялық елдерінің алдыңғы қатарлы тәжірибесін ескере отырып, жазаны өтеудің прогрессивті жүйесінің кейбір фрагменттерін енгізуіміз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Панасенко В.З. Из истории становления и развития исправительно-трудовых учреждений МВД Казахской ССР (1920-1985 гг.) / В.З. Панасенко. – Алма-Ата, 1987. – 107 с.

2 Карательная психиатрия: Сборник / Под общ. ред. А.Е. Тараса. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 608 с.

3 Бастемиев С.К. Исправительные учреждения Казахстана (историко-правовой аспект): монография / С.К. Бастемиев. – Павлодар: Кереку, 2009. – 258с.

REFERENCES

1 Panasenko, V.Z. (1987). Iz istorii stanovleniya i razvitiya ispravitel'no-trudovyh uchrezhdenij MVD Kazahskoj SSR (1920-1985 gg.) [From the history of the formation and development of correctional labor institutions of the Ministry of Internal Affairs of the Kazakh SSR (1920-1985)]. Alma-Ata [in Russian].

2 Taras, A.E. (Eds.). (2005). Karatel'naya psihiatriya: Sbornik [Punitive Psychiatry: Collection]. Moscow: AST; Minsk: Harvest [in Russian].

3 Bastemiev, S.K. (2009). Ispravitel'nye uchrezhdeniya Kazakhstana (istoriko-pravovoj aspekt) [Correctional institutions of Kazakhstan (historical and legal aspect)]. Pavlodar: Kereku [in Russian].

Н.Т. Санасыров^{1*}, М.А. Сулейменов²

^{1,2} Инновационный Евразийский университет, Казахстан

Состояние пенитенциарной системы в Казахстане: история и современность

В данной статье рассматриваются история появления и развития такого типа пенитенциарных учреждений, как тюрьма, на территории Казахстана, дан анализ системы наказания, ее содержания, целей, основных направлений развития, без чего не представляется возможным проследить процесс становления системы исполнения уголовных наказаний. В статье отмечается, что наказание как форма принуждения широко используется в решении социально-классовых противоречий. Поскольку традиционное казахское общество было патриархально-феодальным и ему было имманентно сосуществование институтов родового строя (доклассовых отношений) и феодальной формации (классового общества), то данные явления не приобретали антагонистического характера. Поэтому в дороссийский период на территории Казахстана отсутствовали тюрьмы. В статье прослеживается в историко-правовом аспекте возникновение, становление и развитие системы тюремных учреждений в Казахстане. На основе предметного изучения данного вопроса авторы приходят к заключению, что и пенитенциарные институты, как и любые другие социальные институты, эволюционировали в тесной взаимосвязи с потребностями общественного развития. Авторы изучили практику применения принципа универсальности общецивилизационного подхода в деле внедрения организационно-правовых основ тюремной деятельности. На протяжении всей истории развития пенитенциарной системы в Казахстане учитывался опыт передовых стран. Авторы считают, что практика советских тюрем жесткой изоляции преступника от общества производила недостаточный исправительный эффект. Ведь само значение термина «poenitentiarius» (пенициентиариус) в латинском языке означает – «исправительный». В данной связи они предлагают внесение поправок в правила Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан в отношении тюрем и включение в его деятельность некоторых фрагментов прогрессивной системы лишения свободы с учетом лучших практик демократий мира.

Ключевые слова: уголовное наказание, исправительно-трудовое законодательство, условно-досрочное освобождение, СССР, Республика Казахстан.

N.T. Sanasyrov^{1*}, M.A. Suleimenov²

^{1,2} Innovative University of Eurasia, Kazakhstan

The state of the penitentiary system in Kazakhstan: history and modernity

This scientific article examines the history of the emergence and development of this type of penitentiary institution such as a prison on the territory of Kazakhstan, an analysis of the punishment system, its content, goals, main directions of development, without which it is impossible to trace the process of formation of the system of execution of criminal punishments. The article notes that punishment, as a form of coercion, is widely used in solving social-class contradictions. Since the traditional Kazakh society was patriarchal-feudal, it was immanent in the coexistence of the institutions of the clan system (pre-class relations) and the feudal formation (class society), these phenomena did not acquire an antagonistic character. Herefore, in the pre-Russian period, there were no prisons on the territory of Kazakhstan. The article traces the origin, formation and development of the system of prison institutions in Kazakhstan in a historical and legal aspect. Based on a substantive study of this issue, the authors come to the conclusion that penitentiary institutions, like any other social institutions, have evolved in close connection with the needs of social development. The article clearly traces the application of the principle of universality of the general civilization approach in the implementation of the organizational and legal foundations of prison activities. Throughout the history of the development of the penitentiary system in Kazakhstan, the experience of advanced countries was taken into account. The authors believe that the practice of Soviet prisons of rigidly isolating the criminal from society has an insufficient corrective effect. After all, the very meaning of the term “poenitentiarius” (penitentiary) in Latin means “corrective”. In this regard, they propose amending the rules of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan in relation to prisons and include in its activities some fragments of the progressive system of imprisonment, taking into account the best practices of the developed democracies of the world.

Keywords: criminal punishment, corrective labor legislation, release on parole, the USSR, the Republic of Kazakhstan.

Қолжазбаның редакцияға келіп түскен күні: 05.09.2020 ж.